

Σύγχρονα graphic novels με θέμα εμπόλεμες συρράξεις. Εκπαιδευτική πρόταση για την καλλιέργεια της διαπολιτισμικής κουλτούρας.

MARIANNA ΜΙΣΙΟΥ

Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού
Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών
Πανεπιστήμιο Αιγαίου
missiou@aegean.gr

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΚΟΥΛΑΣ

Τμήμα Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης
Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών, Αθήνα
gkouloulas@asfa.gr

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης, τα κόμικς μπορούν να αποτελέσουν τη βάση για την ανάπτυξη των διαπολιτισμικών δεξιοτήτων των μαθητών. Οι εικόνες των κόμικς προσφέρουν πλήθος πληροφοριών και βοηθούν στη γνωριμία του κόσμου. Μέσα από την αφαιρετικότητα της αφήγησής τους, το συμβολισμό του εικονιστικού τους κειμένου και τη λακωνικότητα του λεκτικού τους κειμένου τα κόμικς θίγουν πράγματα και καταστάσεις με υπονοούμενο, αλλά σαφή και ηχηρό τρόπο. Τα στοιχεία αυτά τα καθιστούν ευνοϊκά για πολλαπλές ερμηνείες, που με τη σειρά τους οδηγούν στην επίγνωση ότι η πρόσληψη του κόσμου δεν είναι μονοσήμαντη, δεν είναι αναγκαστικά η ίδια για όλους τους ανθρώπους. Επιπλέον, η λογοτεχνική συνάντηση των μαθητών με άτομα διαφορετικής κουλτούρας οδηγεί στη γνωριμία διαφορετικών αξιών και πεποιθήσεων. Μειώνεται έτσι η απόσταση μεταξύ των πολιτισμών. Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, ως τόπο επαφής της ταυτότητας και της ετερότητας προτείνουμε τη δημιουργία ενός αναγνωστικού δικτύου που αποτελείται από graphic novels, μεταφρασμένα στα ελληνικά από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους την τελευταία δωδεκαετία. Τα συγκεκριμένα έργα δημιουργούν ένα αναγνωστικό δίκτυο με κοινή συνισταμένη τις εμπόλεμες συρράξεις. Μέσα από τα graphic novels οι μαθητές μπορούν να γνωρίσουν την ιστορία του πολέμου, της προσφυγιάς, της μετανάστευσης αλλά και των (παν)ανθρώπινων σχέσεων που δημιουργούνται μέσα σ' αυτές τις συνθήκες. Στο άρθρο αυτό ανιχνεύουμε τα σημεία εκείνα όπου οι εικόνες ή/και οι λέξεις φωτίζουν την κοινή καθημερινότητα των ανθρώπων, τη διάδραση με τους άλλους, την αναγνώριση της διαφορετικότητας, τα ανθρώπινα δικαιώματα. Τέλος, προτείνουμε δραστηριότητες ώστε οι μαθητές να οδηγηθούν στο να κατανοήσουν τον παραλογισμό των πολέμων και εν τέλει να ανακαλύψουν ότι ο Άλλος δεν είναι παρά μια όψη του Εγώ.

Λέξεις κλειδιά: graphic novels, πόλεμος, διαπολιτισμική εκπαίδευση, λογοτεχνικό αναγνωστικό δίκτυο.

Εισαγωγή

Στο πλαίσιο της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης διερευνώνται τρόποι ώστε το σημερινό σχολείο να λάβει υπόψη όχι μόνο την πολυεθνική σύνθεση των σύγχρονων κοινωνιών, αλλά και τις διαφορετικές φωνές των μαθητών, τις διαφορετικές εμπειρίες τους, τις διαφορετικές τους ταυτότητες, προτιμήσεις και συνήθειες. Αυτό που ενδιαφέρει σε μια διαπολιτισμική προσέγγιση της εκπαίδευσης είναι η αλληλοκατανόηση και η αλληλογονιμοποίηση μεταξύ των πολιτισμών, ώστε να ενσωματωθούν στην κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του ατόμου. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Abdallah-Pretceille, το ζητούμενο σήμερα δεν είναι να μάθει κανείς την κουλτούρα του Άλλου, αλλά «να ανταμώσει» με τον Άλλον, να μάθει να αναγνωρίζει στον Άλλον ένα υποκείμενο μοναδικό και ένα υποκείμενο παγκόσμιο. Είναι λοιπόν απαραίτητο να ληφθούν μέτρα για «μια αλληλοδιείσδυση από την μια κουλτούρα στην άλλη, να κινητοποιηθεί ο πολυπολιτισμός, επαγρυπνώντας, ώστε οι ιδιαίτερες ταυτότητες της κάθε κουλτούρας να μη σβήσουν» (59). Στην γνωριμία με τον Άλλον, η λογοτεχνία και η τέχνη μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο, καθώς αυτές θεωρούνται «ένας τόπος γνωριμίας με τον άνθρωπο, γνωριμία που καταλήγει ουσιαστικά σε μια σιωπηρή ηθική, θα λέγαμε σήμερα κοσμοαντίληψη» (συνέδριο του Σεριζί, 1985:15). Επιπλέον, σύμφωνα με τον Jauss, η εμπειρία της ανάγνωσης είναι δυνατόν να απελευθερώσει τον άνθρωπο από τις προκαταλήψεις και τα διλήμματα του πρακτικού βίου, υποχρεώνοντάς τον σε μια νέα αντίληψη πραγμάτων (Jauss, 1995:86). Στην διαπολιτισμική και εκπαιδευτική της διάσταση, η λογοτεχνία οφείλει να εξετάσει τους τρόπους «δόμησης του λόγου για τη λογοτεχνία, τις φυλετικές διακρίσεις, τις διακρίσεις φύλου, τη ζωή και τα προβλήματά της» (Χοντολίδου, 2000:42). Ως εκ τούτου θα πρέπει να επιλέγονται κείμενα από διαφορετικά πολιτισμικά συμφραζόμενα, ανεξάρτητα από την όποια δυσκολία παρουσιάζουν, ώστε να καλλιεργηθεί και να αναπτυχθεί η πολυπολιτισμική και η διαπολιτισμική συνείδηση των μαθητών.

Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε με τα graphic novels, δηλαδή τα κόμικς σε μορφή μυθιστορήματος. Ο όρος «graphic novel» βρίσκεται υπό εξέλιξη, είναι ακόμα συγκεχυμένος και χρησιμοποιείται με αμφιλεγόμενο τρόπο. Ωστόσο, αν και παρατηρείται αδυναμία στον προσδιορισμό του, αναφέρουμε τα γενικώς αποδεκτά ποσοτικά και ποιοτικά κριτήρια που τον χαρακτηρίζουν (Baetens 2001· Gabillet 2005). Σε ό,τι αφορά στα ποσοτικά χαρακτηριστικά, οι αναφορές στο graphic novel χρησιμοποιούνται για να ορίσουν κόμικς που περιλαμβάνουν αριθμό σελίδων μεγαλύτερο από το μέσο όρο. Η μορφή, το πάχος και το δέσιμο του βιβλίου πρέπει να είναι όμοια με ένα χοντρό μυθιστόρημα. Σε ό,τι αφορά στα ποιοτικά κριτήρια, η έμφαση δίνεται στο περιεχόμενο. Η αφήγηση είναι μακροσκελής, η πλοκή επιτηδευμένη, οι χαρακτήρες πολυσύνθετοι και όχι προσχηματικοί και η θεματολογία «σοβαρή» χωρίς αυτό να υπαινίσσεται ότι πολλά ή και όλα από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν συναντούνται σε κόμικς που δεν αυτοπροσδιορίζονται ως graphic novels. Ας θεωρηθεί ο όρος περισσότερο ως ένα τεχνικό χαρακτηριστικό για την οικονομία της συνεννόησης, παρά ως αξιολογικό κριτήριο για ποιοτικού περιεχομένου κατατάξεις και ταξινομήσεις.

Καθώς τα κόμικς προσφέρουν εναλλακτικό τρόπο ανάγνωσης σε σχέση και σύγκριση με τον συμβατικό, στο σχολείο οι μαθητές μπορούν να δουν ότι η ανάγνωση δεν αφορά μόνο λεκτικά κείμενα και σχήματα, αλλά και «κείμενα» με εικόνες και λέξεις, «κείμενα» υπό την ευρεία έννοια, που διαμορφώνονται από τη συνύπαρξη της εικόνας με το λόγο προς παραγωγή αφηγήσεων. Έτσι, οι μαθητές μαθαίνουν να εκτιμούν τα διαφορετικά είδη βιβλίων, ενώ ενδυναμώνεται η ικανότητα ανάγνωσης και ερμηνείας πολυτροπικών κειμένων. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Nodelman, η εικόνα μεταφέρει διαφορετικά είδη πληροφοριών: επιβεβαιώνει το λεκτικό κείμενο και δείχνει ό,τι λένε οι λέξεις, επεξηγεί τις βασικές έννοιες του κειμένου, επικοινωνεί το πλήθος των λεπτομερειών που οι λέξεις δεν μπορούν να μεταφέρουν, παρουσιάζει στοιχεία για τα οποία δεν υπάρχουν λέξεις που να τα αποδίδουν, και οδηγεί τον αναγνώστη σε συμπεράσματα για το χαρακτήρα του εικονιζόμενου προσώπου. Τέλος, διαμορφώνει τη στάση του αναγνώστη απέναντι στα πρόσωπα της ιστορίας, με τη βοήθεια της οπτικής γωνίας (305-308).

Καθίσταται λοιπόν σαφές ότι οι εικόνες των κόμικς προσφέρουν πλήθος πληροφοριών και μπορούν να βοηθήσουν στη γνωριμία του κόσμου. Οι εικόνες των κόμικς αποτελούν δυναμικά στοιχεία της αφήγησης, ενώ είναι φορείς ιδεολογίας. Είναι εξάλλου γνωστό ότι ιδεολογική διάσταση ενυπάρχει σε κάθε κείμενο (Hammon, 1984; Stephens, 1992; Κανατσούλη 2000), συμπεριλαμβανομένων και των κόμικς (Barker, 1989:11-12; McAllister, 2001:3-4; Baron Carvais 2007:113). Η οπτική γωνία θέασης των αντικειμένων, η θέση και το μέγεθος τους, η ύπαρξη ή όχι πλαισίου, το πλάνο, η διευθέτηση του χώρου, το χρώμα είναι μερικές από τις βασικές τεχνικές που επιτρέπουν ιδεολογικές σχηματοποιήσεις. Τα κόμικς, μέσα από την αφαιρετικότητα της αφήγησής τους, το συμβολισμό του εικονιστικού τους κειμένου και τη λακωνικότητα του λεκτικού τους κειμένου, θίγουν πράγματα και καταστάσεις με υπονοούμενο, αλλά σαφή και ηχηρό τρόπο. Έχουν τη ικανότητα να μιλούν δίχως να θίγουν, να υπονοούν δίχως να δηλώνουν μεγαλόφωνα. Τα στοιχεία αυτά τα καθιστούν ευνοϊκά για πολλαπλές ερμηνείες, που με τη σειρά τους οδηγούν στην επίγνωση ότι η πρόσληψη του κόσμου δεν είναι μονοσήμαντη, δεν είναι αναγκαστικά η ίδια για όλους τους ανθρώπους.

Ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των κόμικς είναι η ιδιότητά τους να ανταποκρίνονται άμεσα σε θέματα της επικαιρότητας. Για παράδειγμα, το διάστημα που ακολούθησε της τρομοκρατικής επίθεσης της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, η αμερικανική εκδοτική σκηνή κόμικς κυκλοφόρησε πλήθος ιστοριών που αποτύπωναν τα τραγικά γεγονότα. Κάτι ανάλογο συνέβη και κατά το διάστημα που προηγήθηκε των αμερικανικών εκλογών στις οποίες ήταν υποψήφιος για την αμερικανική προεδρία για πρώτη φορά ο Μπαράκ Ομπάμα αλλά και ο Ντόναλντ Τραμπ. Ήταν λοιπόν σχεδόν αναμενόμενο, παράλληλα φυσικά και με τη διεύρυνση της θεματολογίας των κόμικς, οι εμπόλεμες συρράξεις των τελευταίων χρόνων που τις περισσότερες φορές έχουν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία προσφυγικών και μεταναστευτικών ρευμάτων να αποτελέσουν και αυτές πηγή έμπνευσης για τους καλλιτέχνες της Ένατης Τέχνης.

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, ως τόπο επαφής της ταυτότητας και της ετερότητας προτείνουμε τα ακόλουθα δέκα graphic novels: *Palestine*, *Ασφαλής Περιοχή Γκοράζντε*, *The Fixer*, *Τέλος Πολέμου* και *Οι Ανεπιθύμητοι* του Joe Sacco, *Πεθαίνοντας – Φεύγοντας – Επιστρέφοντας*, *Το Παιχνίδι των Χελιδονιών* της Zeina

Abirached, *Περσέπολις* της Marjane Satrapi (2 τόμοι), *Χαιρετίσματα από τη Σερβία* του Aleksandar Zograf, *Φαξ από το Σεράγεβο* του Joe Kubert, *Πρόσφυγες* των Όουεν Κόλφερ και Άντριου Ντόνκιν, όλα μεταφρασμένα στα ελληνικά από ελληνικούς εκδοτικούς οίκους την τελευταία δωδεκαετία. Τα συγκεκριμένα έργα δημιουργούν ένα αναγνωστικό δίκτυο με κοινή συνισταμένη τις εμπόλεμες συρράξεις. Είναι ακροατές και πομποί των κραυγών αλλά και των σιωπών των κοινωνικών δρωμένων. Δεν πρόκειται μόνο για τη γνωριμία με την ιστορία ενός τόπου, αλλά με τη προσέγγιση οικουμενικών θεμάτων. Κοινωνίες και κυβερνήσεις ασκούν εξουσία και δύναμη, βάζουν «ετικέτες» στους ανθρώπους. Στην αντίθετη όχθη, οι πρωταγωνιστές των ιστοριών επιλέγουν να διατηρήσουν τη δική τους ταυτότητα και ακεραιότητα.

Μεθοδολογική προσέγγιση

Προτείνουμε την παιδαγωγική αξιοποίηση των graphic novels με την αρωγή των βασικών αρχών της πολιτισμικής εικονολογίας (imagologie, imagology), όπως αυτή εκφράζεται μέσα από τα θεωρητικά έργα των Henri Pageaux (1994) και Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου (1998). Σύμφωνα με την εικονολογία, η λογοτεχνική εικόνα αποκρυπτογραφείται μέσα από μια τριπλή προοπτική: στο επίπεδο των λέξεων, της ιεράρχησης των σχέσεων και του σεναρίου. Σε ό,τι αφορά στα κόμικς, θα προσθέταμε και το επίπεδο των εικόνων. Στόχος, η εξέταση των στοιχείων του κειμένου και της εικόνας στα οποία «αποκρυσταλλώνονται οι πράξεις εκφώνησης της ετερότητας» (Αμπατζοπούλου, 1998:241). Θα αναζητήσουμε δηλαδή τους οπτικούς αλλά και τους λεκτικούς κώδικες που συνθέτουν την αναπαράσταση του Άλλου. Συγκεκριμένα ερευνούμε τα οπτικά στερεότυπα, όπως το φυσικό παρουσιαστικό του κάθε λαού, ο τρόπος ένδυσης και τα αντικείμενα που χρησιμοποιεί. Αναλύουμε τον τόπο και το χώρο του Άλλου. Ερευνούμε επίσης τα στοιχεία που συνθέτουν την πολιτιστική του πραγματικότητα, όπως για παράδειγμα ήθη και έθιμα, παραδόσεις και τελετές, αναφορές στην ιστορία της χώρας.

Τέλος, αναζητούμε χειρονομίες, τρόπους ομιλίας, καθώς και το σύστημα αξιών του Άλλου αλλά και στερεότυπα ψυχολογικής τάξης, όπως η ιδιοσυγκρασία. Μέσα από τις διαδικασίες αυτές, οδηγούμε τους μαθητές μας να εντοπίσουν την παρουσία οπτικών, γλωσσικών, πολιτισμικών ή και ψυχολογικών στερεοτύπων, αλλά και την απουσία αυτών, καθώς είναι γνωστό ότι και αυτή αποτελεί ιδεολογική θέση.

Επιλέγουμε ως καταλληλότερη τεχνική το σχηματισμό αναγνωστικού δικτύου, καθώς προσφέρεται για διεύρυνση του αναγνωστικού και πολιτιστικού ορίζοντα των μαθητών και προκαλεί τους μαθητές να ανταποκριθούν σε ομάδες κειμένων (Φρυδάκη, 2003:258). Επιπλέον, τα προαναφερόμενα κόμικς δεν παραδίδουν εύκολα το νόημά τους, αλλά επιζητούν την δυναμική συμμετοχή του αναγνώστη και προσφέρονται για πολλαπλές ερμηνείες. Στη σχολική τάξη, επιλέγουμε να πριμοδοτήσουμε τη συζήτηση, μέσα από τους προβληματισμούς και τα ερωτήματα που θα θέσουν οι ίδιοι οι μαθητές στους εαυτούς τους, σε αντίθεση με τις ισχύουσες πρακτικές των ερωτοαπαντήσεων που θέτει ο εκπαιδευτικός ή το σχολικό εγχειρίδιο, και που εμποδίζουν τον ενδόμυχο διάλογο του κειμένου και του αναγνώστη (Tauveron, 1999). Έτσι, ο μαθητικός λόγος τοποθετείται στο επίκεντρο της καθημερινής παιδαγωγικής πράξης, σύμφωνα με τις απόψεις που υποστηρίζουν ότι πρέπει να ακούγεται η φωνή του κάθε μαθητή, με σκοπό να αναγνωρίζεται η ιδιαιτερότητα και η διαφορετικότητά του, ενώ παράλληλα να γίνεται σεβαστή από τους άλλους μαθητές (Πασχαλίδης, 2000:33).

Μια διαπολιτισμική ανάγνωση των graphic novels

Λόγω του περιορισμένου χώρου, παρουσιάζουμε για κάθε έργο ξεχωριστά ορισμένα μόνο από τα πλούσια και πολλαπλά σημεία των κόμικς, που μπορούν να προβληματίσουν, να πυροδοτήσουν συζητήσεις, να γίνουν αφορμή για έρευνα, ώστε να εμπλουτιστεί η διαπολιτισμική κουλτούρα των μαθητών μας.

Στο *Palestine* του Joe Sacco ο δημιουργός παρουσιάζει την κατάσταση στα παλαιστινιακά εδάφη αλλά και στα κατεχόμενα από τους Ισραηλινούς εδάφη της Μέσης Ανατολής. Εστιάζει το ενδιαφέρον του στη σκληρή καθημερινή ζωή των ανθρώπων, αποφεύγοντας με εντυπωσιακό και έντεχνο τρόπο να καταφύγει στην εύκολη λύση των κλισέ και των στερεοτυπικών απεικονίσεων και προτιμώντας να

περάσει το μήνυμά του μέσω της αφήγησης και όχι της σχεδιαστικής μανιέρας και του διδακτισμού. Παρουσιάζει σκηνές σε νοσοκομεία με τον αγώνα των ιατρών να θεραπεύσουν τους ασθενείς και τους τραυματίες χωρίς να διαθέτουν την απαραίτητη υποδομή, σε σχολεία με τα παιδιά και τους δασκάλους να πασχίζουν κάτω από αντίξοες συνθήκες να διατηρήσουν ζωντανή την παιδεία και την εκπαίδευση, σε σπίτια και συναθροίσεις Παλαιστινίων που παρά την εμπόλεμη κατάσταση διατηρούν την ανθρωπιά τους και την αισιοδοξία τους, σε κτήματα και χωράφια όπου οι αγρότες βιώνουν την καταστροφή από την έλλειψη των απαραίτητων υλικών για την παραγωγή, σε φυλακές και κρατητήρια με την ψυχολογική και σωματική βία του κατακτητή να ασκείται πάνω σε αθώα θύματα. Ο Sacco, χωρίς να μένει αμέτοχος, επιτυγχάνει να παρακάμψει κάθε εύκολη λύση, σχεδιάζοντας όλα τα πρόσωπα με τον πιο δυνατό “ρεαλιστικό” τρόπο, εκτός του εαυτού του που τον αποδίδει ως καρικατούρα με τα μάτια του να μη γίνονται ποτέ ορατά εξαιτίας των γυαλιών που φορά διαρκώς.

Παρόμοια μεθοδολογικά είναι και η προσέγγιση του Joe Sacco στη σειρά βιβλίων του (*Ασφαλής Περιοχή Γκοράζντε, Τέλος Πολέμου* και *The Fixer*) που αναφέρονται στον πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Και σε αυτά, αν και δεν παραλείπει να τονίσει και να περιγράψει κρίσιμα γεγονότα που καθόρισαν την εξέλιξη του πολέμου (π.χ. πολιορκία του Σεράγεβο), επικεντρώνεται στις ζωές ανθρώπων που δεν καταγράφηκαν από την επίσημη Ιστορία αλλά στο σύνολό τους την επηρέασαν καθοριστικά. Παρακολουθεί κατοίκους πολιορκημένους πόλεων, ανθρώπους που έχασαν τα σπίτια τους και τις περιουσίες τους, συνομιλεί μαζί τους και υπό μορφή ντοκουμέντου και μαρτυρίας μεταφέρει αυτές τις εμπειρίες ως πολεμικός ανταποκριτής και δημοσιογράφος που αρθρώνει το λόγο του μαζί με τα σχέδιά του. Επιτυγχάνει έτσι να μετατρέψει τον αναγνώστη από παθητικό δέκτη που απλώς ενημερώνεται σε «αυτόπτη μάρτυρα» των γεγονότων και να προσδώσει εγγύτητα και δυναμικότητα στην κατάσταση που εξελίχθηκε στα Βαλκάνια πριν από λίγες μόνο δεκαετίες σε σχέση με το τι θα μπορούσε να έχει συμβεί και «σε εμάς». Ο αναγνώστης δεν αποξενώνεται από τα γεγονότα αλλά αναγκάζεται να συνειδητοποιήσει οδυνηρά ότι οι άνθρωποι που ενεπλάκησαν στον πόλεμο αυτό δεν ανήκουν σε διαφορετικές κουλτούρες και άλλες εποχές αλλά είναι όμοιοι με μας.

Τέλος, στο βιβλίο του *Οι Ανεπιθύμητοι*, μέσω ενός δημοσιογραφικού οδοιπορικού στη Μάλτα, καταγράφει τα προβλήματα της καθημερινής ζωής των προσφύγων από την υποσαχάρια Αφρική. Παρουσιάζει τις ασχολίες τους, τη σκληρή εργασία τους, την προσπάθειά τους να νομιμοποιηθούν και να ενταχθούν στο κοινωνικό σύνολο και από την άλλη τις αντιδράσεις των κατοίκων, τον καθημερινό ρατσισμό, τις υπεραπλουστεύσεις και τις υπερβολές των media και πολιτικών προσώπων που αντιτίθενται στην παρουσία των προσφύγων στο μεσογειακό νησί. Ζώντας κοντά σε αυτούς τους ανθρώπους ο Joe Sacco για κάποιο διάστημα, αποκτά τη δυνατότητα να μεταφέρει μια άμεση εμπειρία και δίνοντάς τους το λόγο, καταφέρνει να τους δώσει φωνή χωρίς διαμεσολαβήσεις, ερμηνείες και εικασίες.

Στο *Πεθαίνοντας – Φεύγοντας – Επιστρέφοντας*, *Το Παιχνίδι των Χελιδονιών*, η Zeina Abirached αφηγείται την κατάσταση στη Βηρυτό του Λιβάνου σε συνθήκες πολέμου. Και αυτή προτιμά να αποδώσει την σκληρότητα και τη φρίκη του πολέμου όχι με εντυπωσιακές σκηνές βίας και ολέθρου, αλλά μέσω της καθημερινότητας μιας λιβανέζικης οικογένειας. Η τραγικότητα του πολέμου τονίζεται μέσα από την απουσία μελοδραματισμών. Χαρακτηριστικό απόσπασμα αποτελούν τα λόγια της γιαγιάς, που, στην προσπάθειά της να καθησυχάσει τα εγγονάκια της, λέει: «όπως και να' χει, νομίζω, πώς, ίσως, λίγο-πολύ είμαστε ασφαλείς εδώ» (21). Είναι η φράση που συμπυκνώνει το λόγο για τον οποίο πολλοί κάτοικοι παραμένουν στα σπίτια τους, παρόλο τον κίνδυνο που αντιμετωπίζουν και αντιπροσωπεύει με αφοπλιστικό τρόπο τις έννοιες του χώρου και του εδαφικού στάτους.

Στο *Περσέπολις* η Satrapi αυτοβιογραφείται και αφηγείται τη ζωή της από την παιδική ηλικία στην Τεχεράνη μέχρι τα νεανικά της χρόνια στη Βιέννη και στο Παρίσι. Παρουσιάζει την κατάσταση στο Ιράν πριν από την ισλαμική επανάσταση και όλες τις μεταβολές που επιφέρει στη ζωή των ανθρώπων η μετάβαση του κράτους από τη δικτατορία στο φονταμενταλιστικό καθεστώς. Την απασχολεί έντονα η έννοια του ξένου, καθώς η ίδια νιώθει ξένη και στην ίδια της τη χώρα, αλλά, εν συνεχεία, και στην υποτιθέμενη πιο ανεκτική Ευρώπη, όπου προσπαθεί να βρει την ταυτότητά της και να χειραφετηθεί μέσω των σπουδών της, συναντώντας τρομερά εμπόδια, για να επιστρέψει τελικά στο Ιράν.

Στο *Χαιρετίσματα από τη Σερβία* ο Aleksandar Zograf καταγράφει υπό μορφή χρονικού τον εμφύλιο πόλεμο στην πρώην Γιουγκοσλαβία, τα γεγονότα που προηγήθηκαν και προμήνυαν την καταστροφή και τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά τους νατοϊκούς βομβαρδισμούς. Σε κάθε σημείο του βιβλίου του κάνει σαφή την ουμανιστική και ειρηνιστική του οπτική, κατηγορώντας τις ηγεσίες και των τριών εμπόλεμων οντοτήτων (Σερβία, Κροατία, Μουσουλμάνοι της Βοσνίας) αλλά και την εθελοτυφλούσα Δύση, που κατέφυγε σε άσκοπους βομβαρδισμούς. Βασικό στοιχείο του είναι η εμμονή στην περιγραφή των κοινών χαρακτηριστικών των ανθρώπων-θυμάτων, των επιλογών των κυβερνήσεών τους, στη τυφλή βία του πολέμου, στη ανάγκη του να δει, αλλά και να πείσει τους αναγνώστες του να δουν τον Άλλο ως άνθρωπο και όχι ως εχθρό.

Τέλος στους *Πρόσφυγες*, οι Όουεν Κόλφερ και Άντριου Ντόνκιν συνθέτουν μια μυθοπλασία που βασίζεται όμως σε πραγματικά γεγονότα. Αφηγούνται την απόπειρα ενός μικρού αγοριού από μια φτωχή αφρικανική χώρα που σπαράσσεται από ένοπλες συγκρούσεις να διαφύγει στην Ευρώπη αλλά κατά τη διάρκεια της επικίνδυνης διαδρομής παρεμβάλλουν με flash back, περιστατικά από τη ζωή του μικρού παιδιού που το φέρνουν όλο και πιο κοντά στον αναγνώστη. Θεωρείται βέβαιο ότι η συγκινητική αυτή ιστορία εκτός όλων των άλλων σκοπών που επιτυγχάνει και την εντάσσουν στο ίδιο είδος κόμικς με τα προαναφερθέντα, μπορεί να λειτουργήσει αποτελεσματικά και ως προς την ενσυναίσθηση που θα αναπτύξουν ιδιαιτέρως οι μικροί σε ηλικία αναγνώστες μια και ο πρωταγωνιστής είναι επίσης ένα μικρό παιδί που βρίσκεται σε κίνδυνο αλλά παλεύει να τα καταφέρει με επιμονή και αυταπάρνηση.

Σε όλα τα παραπάνω βιβλία μπορούμε να βρούμε πληθώρα στοιχείων ώστε να παρακινήσουμε τους μαθητές:

- να εντοπίσουν τον τρόπο που απεικονίζονται οι άνθρωποι και τα γεγονότα
- να εντοπίσουν την ύπαρξη ή την απουσία λεκτικών, οπτικών, πολιτισμικών και ιδιοσυγκρασιακών στερεοτύπων

- να διαβάσουν και να μάθουν περισσότερα για το παρελθόν και το παρόν των χωρών στις οποίες διαδραματίζονται οι ιστορίες
- να εξετάσουν με ειλικρίνεια αν άλλαξε η οπτική τους και η άποψή τους για τους ανθρώπους των χωρών αυτών μετά από την εμβάθυνση της γνώσης τους
- να αντιληφθούν ότι η ιστορία γράφεται με πηχυαίους τίτλους, αλλά βιώνεται από καθημερινούς ανθρώπους που υφίστανται όλα τα δεινά του πολέμου και της καταπίεσης
- να εξετάσουν τις μορφές εξουσίας που αναπτύσσονται σε κάθε περίπτωση (στρατιωτική, πολιτική, θρησκευτική, οικογενειακή κ.λπ.) αλλά και τις μορφές αντίστασης που επιλέγουν όσοι δέχονται τις συνέπειες της εξουσίας αυτής
- να εντοπίσουν τα κοινά χαρακτηριστικά (όνειρα, επιθυμίες κ.λπ.) των εαυτών τους με τα παιδιά άλλων πολιτισμών και άλλων λαών που πασχίζουν να διατηρήσουν ζωντανές τις ελπίδες τους σε συνθήκες πολέμου
- να συζητήσουν για τις έννοιες της πολυπολιτισμικότητας, της ετερότητας, της ανεκτικότητας, της διαφορετικότητας, της ειρηνικής συνύπαρξης.

Αντί συμπεράσματος

Καθώς τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις είναι βαθιά ριζωμένα στην ανθρώπινη ψυχή, το σχολείο είναι ο κατεχόμενη χώρος όπου μπορούν να αντιμετωπιστούν. Μαζί με τους μαθητές μας οφείλουμε να οδηγηθούμε στην αυτογνωσία και στη συνείδηση ότι ο Άλλος είναι μέρος του Εγώ. Τα graphic novels που εξετάσαμε προωθούν αξίες περί ισότητας, ισονομίας, ανθρώπινων δικαιωμάτων. Όχι μόνο εμπνέονται από την ιστορία ανθρώπων που βίωσαν τον πόλεμο, αλλά και από την εικόνα ανθρώπων που νιώθουν ξένοι στην ίδια τους την πατρίδα, από την εικόνα ανθρώπων που έχουν ανάγκη να διατηρήσουν την ταυτότητά τους. Φωτίζουν χαρακτήρες που, ενώ φαίνονται διαφορετικοί μεταξύ τους, είναι ωστόσο τόσο όμοιοι. Όπως κάθε λογοτεχνικό έργο, ένα κόμικς κρύβει τις δικές του φωνές, που οι αναγνώστες-μαθητές μας καλούνται να αφουγκραστούν.

Η ανάγνωση των παραπάνω κόμικς μπορεί να συνεισφέρει σημαντικά στην αποδόμηση των στερεοτύπων και των προκαταλήψεων, ενώ παράλληλα προσφέρουν σημαντικό μορφωτικό και πολιτισμικό υλικό. Σέβονται τις διαπολιτισμικές αντιλήψεις, προωθούν και μπορούν να εξοικειώσουν τα παιδιά με την πολιτισμική ετερότητα, αντιμετωπίζουν θετικά τη διαφορετικότητα, και πλήττουν τις αντιρατσιστικές ιδέες. Επιπλέον, η λογοτεχνική συνάντηση των μαθητών με άτομα διαφορετικής κουλτούρας οδηγεί στη γνωριμία διαφορετικών αξιών και πεποιθήσεων. Μειώνεται έτσι η απόσταση μεταξύ των πολιτισμών.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Abdallah-Pretceille, M. (2005). *L'éducation Interculturelle*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Baetens, J. (2001). *The graphic novel*. Louvain: Leuven University Press.
- Barker, M. (1989). *Comics: Ideology, power & the critics*. Manchester and New York: Manchester University Press.
- Baron-Carvais, A. (2007⁵). *La bande dessinée*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Gabilliet, J.P. (2007). Aux sources du Graphic Novel. *Le Collectionneur de bandes dessinées*, 111, 39-37.
- Hammon, Ph. (1984). *Texte et idéologie*. Paris : Presses Universitaires de France.
- McAllister, M.P., Sewell, Jr., E.H. & Gordon, I. (2001). *Comics and Ideology*. NY: Peter Lang
- Nodelman, P. (2009). *Λέξεις για εικόνες-Η αφηγηματική τέχνη του παιδικού εικονογραφημένου βιβλίου*. Μετφρ. Π. Παναού, Επιμ. Τσιλιμένη Τ. Πατάκης: Αθήνα.
- Pageaux, D.-H. (1994). *La littérature générale et comparée*. Paris : Armand Colin
- Stephens, J. (1992). *Language and Ideology in Childrens's Fiction*. London - New York: Longman.
- Tauveron, C. (1999). Comprendre et interpréter le littéraire à l'école primaire: du texte réticent au texte proliférant. In Grossmann F., Tauveron C. (coord.), *Repères - Comprendre et interpréter les textes à l'école*, no. 19, 1999, Paris: INRP.

Ελληνόγλωσση

- Αμπατζοπούλου, Φρ. (1998). *Ο άλλος εν διωγμώ, Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία, Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Jauss, H.R. (1995). *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- Κανατσούλη, Μ. (2000). *Ιδεολογικές διαστάσεις της παιδικής λογοτεχνίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Πασχαλίδης, Γρ. (2000). Γενικές αρχές του προγράμματος. Στο Αποστολίδου Β., Καπλάνη Β., Χοντολίδου Ε. (επιμ.), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο...Μια νέα πρόταση διδασκαλίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Συνέδριο του Σεριζί (1985). *Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Επικαιρότητα.

Φρυδάκη, Ε. (2003). *Η θεωρία της λογοτεχνίας στην πράξη της διδασκαλίας*. Αθήνα: Κριτική. Χοντολίδου, Ε. (2000). Παιδαγωγικές αρχές του προγράμματος. Στο Αποστολίδου Β., Καπλάνη Β., Χοντολίδου Ε. (επιμ.), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο...Μια νέα πρόταση διδασκαλίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω.

Graphic Novels

Abirached, Z. (2009). *Πεθαίνοντας, Φεύγοντας, Επιστρέφοντας – Το Παιχνίδι των Χελιδονιών*, Μτφ. Β. Φωτοπούλου. Αθήνα: Babelart.

Sacco, J. (2006). *Palestine*, Μτφ. Γ. Τσιαμπόκαλου. Αθήνα: ΚΨΜ.

Sacco, J. (2015). *The Fixer*, Μτφ. δεν αναφέρεται. Ιωάννινα: Ενάντια στη Λήθη.

Sacco, J. (2012). *Οι Ανεπιθύμητοι*, Μτφ. Δ. Αθήνα: Barricada, Antifa.

Sacco, J. (2016). *Ασφαλής Περιοχή Γκοράζντε*, Μτφ. Αλέξανδρος, Άγγελος junior. Αθήνα: Antifa Scripta.

Sacco, J. (2019). *Τέλος Πολέμου*, Μτφ. Δημοσθένης. Ιωάννινα: Κινηματικό Αρχείο Ιωαννίνων.

Kubert, J. (2020). *Φαξ από το Σαράγεβο*, Μτφ. Γαβριήλ Τομπαλίδης. Αθήνα: Μικρός Ήρωας.

Σατράπι, Μ. (2006). *Περσέπολις*, Μτφ. Μ. Γκουρτσογιάννη, Γ. Τσάκωνα. Αθήνα: Ηλίβατον.

Σατράπι, Μ. (2007). *Περσέπολις 2*, Μτφ. Γ. Τσάκωνα. Αθήνα: Ηλίβατον.

Zograf, A. (2007). *Χαιρετίσματα από τη Σερβία*, Μετφρ. Μ. Σπυροπούλου. Αθήνα: ΚΨΜ.

Κόλφερ, Ο., Ντόνκιν, Ά., & Ριγκάνο, Τ. (2017). *Πρόσφυγες*. Μτφ. Σ. Γιαννακόπουλος. Αθήνα: Πατάκη.

Σύντομα βιογραφικά σημειώματα

Η **Μαριάννα Μίσιου** σπούδασε Γαλλική Φιλολογία στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών και εργάστηκε στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση ως καθηγήτρια Γαλλικής γλώσσας έως το 2016. Παράλληλα, συνέχισε τις μεταπτυχιακές της σπουδές στο Πανεπιστήμιο Αιγαίου στη Ρόδο. Το 2009 πήρε το διδακτορικό της δίπλωμα στα κόμικς, στη Σχολή Ανθρωπιστικών Σπουδών του ιδίου Πανεπιστημίου. Από το 2010 διδάσκει το Εικονογραφημένο Παιδικό Βιβλίο στο Π.Μ.Σ. Παιδικό Βιβλίο και Παιδαγωγικό Υλικό και από το 2016 μέχρι σήμερα, διδάσκει Εικονιστικές Αφηγήσεις ως Ειδικό Διδακτικό Προσωπικό (Ε.ΔΙ.Π.) στο Τμήμα Προσχολικής Αγωγής και Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.) στη Ρόδο. Οι ερευνητικοί και επιστημονικοί της προβληματισμοί στρέφονται κυρίως σε θεωρητικές και πρακτικές προσεγγίσεις της παιδικής λογοτεχνίας, των εικονιστικών αφηγήσεων (κόμικς και εικονοβιβλία), των πολυτροπικών κειμένων και της διδακτικής τους. Είναι συγγραφέας του βιβλίου: *Τα κόμικς, από το περίπτερο στη σχολική τάξη*, ΚΨΜ 2010. Η μεταδιδακτορική της έρευνα (2019) αφορά την αφηγηματικότητα των βουβών αφηγήσεων και αποτελεί το υλικό του δεύτερου βιβλίου της: *Βουβά κόμικς και εικονοβιβλία. Αφηγηματικές τεχνικές στις αφηγήσεις χωρίς λέξεις*, Καλειδοσκόπιο, 2020.

Ο **Γιάννης Κουκουλάς** είναι διδάκτορας Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών (τίτλος διατριβής: *Τα Κόμικς ως Παλίμψηστα - Μίμηση, Επέμβαση, Παραλλαγή και Παρωδία στην Ένατη Τέχνη*) και πτυχιούχος του Τμήματος Θεωρίας και Ιστορίας της Τέχνης της ΑΣΚΤ καθώς και διπλωματούχος μηχανικός της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ και κάτοχος μεταπτυχιακού τίτλου του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών. Από το 2012 διδάσκει στην ΑΣΚΤ σειρά μαθημάτων σχετικών με τα Κόμικς και την Ιστορία της Τέχνης. Από το 2014 μέχρι σήμερα είναι συνεπιμελητής και αποκλειστικός κειμενογράφος του ένθετου εβδομαδιαίου τετρασέλιδου για τα κόμικς, *Καρέ Καρέ*, στην Εφημερίδα των Συντακτών. Κατά το παρελθόν έχει συνεργαστεί με πλήθος εντύπων (Ελευθεροτυπία - περιοδικό Εννέα, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία - περιοδικό Έψιλον, Το Ποντίκι, Γαλέρα, Βαβέλ, ΜΟΝ, Μετρό, Τραμ, Rock the War κ.ά.), έχει συνεργαστεί με ραδιοφωνικούς σταθμούς (Στο Κόκκινο, Ράδιο Ουτοπία), έχει επιμεληθεί βιβλία (εκδόσεις ΚΨΜ, εκδόσεις Ερευνητές, εκδόσεις Jemima Press) και έχει συγγράψει προλόγους και επιλόγους σε πολλά από αυτά. Κείμενα του έχουν φιλοξενηθεί σε συλλογικούς τόμους και πρακτικά συνεδρίων στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, έχει επιμεληθεί πολλές ατομικές και ομαδικές εκθέσεις κόμικς Ελλήνων και ξένων δημιουργών και είναι συγγραφέας τριών βιβλίων (*Γυναίκες στα Κόμικς - Ηρωίδες για κάθε χρήση* - εκδ. Futura 2005, *Ένατη Τέχνη - Από το Παρελθόν στο Μέλλον*, εκδ. ΚΨΜ 2006, *Μια Εικόνα, Λίγες Λέξεις - Σχόλια πάνω σε ξεχωριστές στιγμές των Κόμικς*, υπό έκδοση, εκδ. Χαραμάδα 2021).

Modern graphic novels dealing with military conflicts. A proposition for the education-based promotion of intercultural culture.

MARIANNA MISIOU

Department of Pre-School Education & Educational Design

School of Humanities

University of The Aegean

missiou@aegean.gr

GIANNIS KOUKOULAS

The Art Theory and History Department

School of Fine Arts, Athens

gkouloulas@asfa.gr

ABSTRACT

In the context of intercultural education, comics can be the basis for developing students' intercultural abilities. Comic book images provide a multitude of information and help us get to know the world. Through the abstraction of their narrative, the symbolism of their pictorial text, and the brevity of their verbal text, comics touch on things and situations in an implied yet plain and resonant way. These elements make it favourable for multiple interpretations, which in turn lead to the awareness that the perception of the world is not unambiguous and is not necessarily the same for all individuals. In addition, the students' literary encounters with people of diverse cultures lead to their acquaintance with different values and beliefs. This reduces the distance between cultures. Bearing in mind the above, as a site of contact between identity and otherness, we proposed the creation of a reading network consisting of graphic novels translated into Greek-by-Greek publishing houses in the last twelve years. The specific works establish a reading network with a common component of wartime conflicts. Through graphic novels, students can get to know the history of war, refugees, immigration, and the human relationships that are created in these conditions. In this article, we trace those points where images and/or words illuminate the common daily lives of people, their interactions with others, the recognition of diversity, and human rights. Finally, we suggest activities to help students comprehend the absurdity of war and ultimately discover that the other is but a facet of the "ego".

Keywords: graphic novels, conflict, intercultural education, literary reading network